

MÜSEVİYYE

MÜSEVİYYE

(الموسوية)

Mûsâ el-Kâzım'ın
(ö. 183/799)

imâmetini benimseyen
ve onun ölmediğini,
dünyaya tekrar geleceğini
ileri süren fırka
(bk. MÛSÂ el-KÂZİM).

MUSHAF

(المصحف)

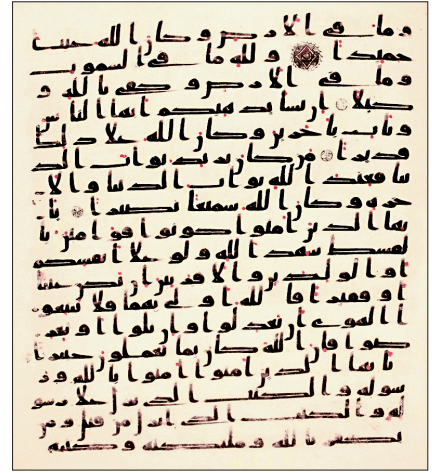
Kur'an-ı Kerîm âyetlerinin
iki kapak arasında
toplanmasından oluşan kitap.

Sözlükte **mushaf** kelimesi “bir araya getirilip bağlanmış yazılı sayfalar” anlamına gelir. **Mıshaf** şeklinde de okunan kelimenin kökünün Habeşçe **mashaf** (kitap) olduğu ileri sürülmüşse de (Jeffery, s. 193; Nöldeke-Schwally, s. 32; *IA*, VIII, 677), Kur'an'da **suhuf** ve **sihaf** (geniş kaplar) kelimelelerinin zikredilmesi (ez-Zuhruf 43/71), Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde bu kökün Arapça'da kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca **sahîfe** kelimesinin çoğulu olan sa-hâifin İslâm öncesi dönemde Antere'nin divanında geçtiği bilinmektedir (Kurtubî, XI, 86).

Mushaf kelimesi Kur'an'da geçmemekle birlikte sahîfenin çoğulu olan suhuf “ilâhî vahiy” mânasında Hz. İbrâhîm ve Mûsâ'ya gelen vahiy konumunda zikredilmiş (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, “şhf” md.), Kur'an âyetleri için de “değerli sayfalar” (suhuf-i mükerreme) anlamında kullanılmış (Abese 80/13; bk. Taberî, XXX, 68) ve Resûlullah'ın, içinde en doğru hükümlerin yazılı olduğu tertemiz sayfaları (suhuf-i mutahhere) okuduğu ifade edilmiştir (el-Beyyine 98/2-3; bk. *a.g.e.*, XXX, 333). Kelime, Kur'an-ı Kerîm'i mushafa bakarak okuma-

nın daha faziletli olduğunu belirten ve Hz. Peygamber'e nisbet edilen bir rivayette geçmektedir (Taberânî, I, 221; Beyhakî, II, 407). Ancak hadisçiler bu rivayetin zayıf olduğunu kaydeder (Zehebî, IV, 530; İbn Hacer, VII, 664-665). Mushaf kelimesinin Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ı cemetme faaliyeti sonrasında ortaya çıktığı yönündeki bilgiler yaygındır. Buna göre Kur'an metinlerinin bir araya getirilmesi işi tamamlanınca buna verilecek isim müzakere edilmiş, bazıları “sıfır” ismini teklif etmiş, ancak yahudilerin kullandığı bu kelime kabul görmemiş, Habeşistan'da mushaf kelimesinin kullanıldığını belirtildiği üzerine kitaba bu adın verilmesi kabul edilmiştir (Ebû Şâme el-Makdisî, s. 64; Sü-yûtî, I, 164, 183-184). Ancak literatürde mushaf, daha çok Hz. Osman döneminde yazılıp çoğaltılan Kur'an nüshaları için kullanılmış, Ebû Bekir zamanında cemedilen Kur'an metni suhuf olarak anılmıştır (Buhârî, “Fezâ'ilü'l-İ-Kur'ân”, 3; İbn Ebû Dâvûd, s. 19; Dâni, *el-Muknî*, s. 2, 5). Hz. Ebû Bekir devrinde, vahiy kâtiplerinin yazdığı dağınık haldeki âyet ve sûrelerin iki kapak arasında bir araya getirilmesi hedeflenmiş, Hz. Osman döneminde ise sûreler Fâtiha ile başlayıp Nâs ile bitecek şekilde sıraya konmuş, sûrelerin nüzûl sırasına göre tertibinden farklı olan bu düzenlemeye “mushaf tertibi” denilmiştir.

Kur'an metninin tamamını ifade eden özel bir isim olmakla birlikte mushaf kelimesi başka metinler için de kullanılmış, başta İncil olmak üzere diğer kutsal kitaplar da mushaf olarak zikredilmiştir (*Müsned*, I, 202-203; İbn Sa'd, I, 363; İbn Ebû Dâvûd, s. 158). Hadis metinleri için de mushaf denmiş, Hâlid b. Ma'dân'ın bildiklerini kaydettiği kitaptan mushaf diye söz edilmiş, kelimenin “harf” ve “kıraat” anlamında kullanıldığı da olmuştur (İbn Ebû Dâvûd, s. 50, 134-135). Câhiz *Kitâbü'l-*

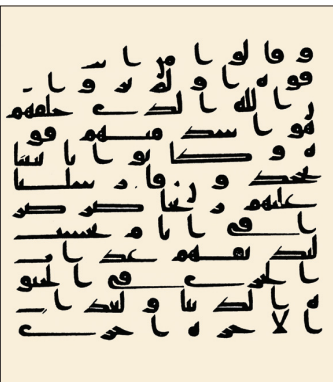
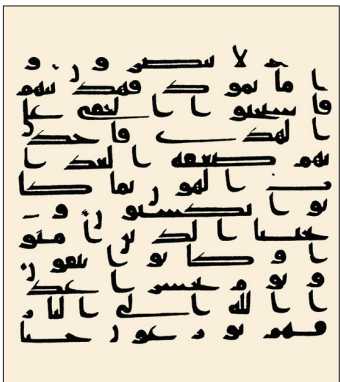

Hiz. Osman'a izâfe edilen ve I-II. (VII-VIII.) yüzyıla ait olduğu tahmin edilen mushaftan Nisâ sûresinin 131-136. âyetleri (TSMK, Hırka-ı Saâdet, nr. 194)

Hayevân adlı eserinin bölümlerini “mushaf” başlığı altında sıralamıştır.

Hiz. Osman Mushafları. Halife Osman zamanında yazılıp belli başlı merkezlere gönderilen Kur'an nüshaları “mesâhif-i Osmaniyye” olarak tanınmıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın kendisi için ayırdığı nüsha “imam mushaf” diye anılmış, diğerleri hakkında “mesâhifü'l-emsâr” tabiri kullanılmıştır (*a.g.e.*, s. 37, 39). Bu mushafların sayısı ve gönderildikleri merkezler hakkında farklı bilgiler vardır. Mushaflar arasındaki imlâ farklılıklarına yer veren rivayetler esas alındığında sayıların en az altı olduğu anlaşılır. Zira kaynakların hemen hepsinde gerek telaffuz gerekse harf veya kelime fazlalığı ya da eksikliğiyle ilgili olarak zikredilen farklılıklar için Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam nüshalarına atf yapılmış, ayrıca Hz. Osman'ın mushafından söz edilmiştir. Bazı kaynaklarda Yemen, Bahreyn, Mısır ve el-Cezîre'ye de mushaflar gönderildiği zikrediliyorsa da (Ya'kûbî, II, 170; İbn Ebû Dâvûd, s. 34) bunların imlâ farklılıklarına ve kıraat imamlarının ihtilâflarıyla ilişkilerine dair bir kayda rastlanmamıştır.

Hiz. Osman mushaflarının gönderildiği şehirlerde özel yerlerde korunduğunda ve onlardan yeni mushaf nüshaları istinsah edildiğinde şüphe yoksa da kaynak niteliği taşıyan bu mushaflar birtakım çatışmalar sebebiyle yer değiştirmiş, başka bölge ve kişilere intikal etmiştir. Ancak bu mushaflarla ilgili haberler onların tarihini ay-

Taşkent'te bulunan ve Hiz. Osman'a izâfe edilen mushaftan iki sayfa

dınlatmak için yeterli olmamıştır. Meselâ Hz. Osman'ın şehid edildiği sırada imam mushafı okumakta olduğundan, hatta bu mushafın bazı yerlerine kanının bulaştığından söz edilmiş (İbn Sa'd, III, 74), fakat bir süre Medine'de kaldığı anlaşılan (Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ilü's-şahâbe*, I, 501) bu mushaf hakkında daha sonraki dönemlerde farklı açıklamalar yapılmış; Mısır, Basra, Humus, Kurtuba, Semerkant, Taşkent ve İstanbul'da bulunduğu ileri sürülmüştür (İbn Battûta, I, 207-208; Makrîzî, III, 201; Semhûdî, I, 482). Günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan mushafı (nr. 44/32) Taşkent Eski Eserler Müzesi'nde bulunan mushafın da imam mushaf olduğu ve üzerlerinde kan lekesi bulunduğu iddia edilmiş, ancak yapılan çalışmalar sonunda bunların imam mushaf veya Hz. Osman'ın diğer mushaflarından biri olmadığı anlaşılmıştır (Altıkulaç, s. 57-80). Diğer şehirlere ait mushafın ise çok erken dönemlerde kaybolduğu zikredildiği gibi sonraki devirlerde görüldükleri yönünde de bilgiler mevcuttur.

İlk mushafın en çok tartışılan özelliklerinden biri imlâlarıdır. Zira kelimele- rin yazımında lafız-okuyuş örtüşmesinin dışına çıkmış, bazı yerlerde aynı yapıdaki kelimeler farklı biçimde yazılmıştır. Bu özel imlâlar için "hicâû'l-mushaf, resmü'l-mushaf, er-resmü'l-Osmânî, er-resmü'l-istilâhî" tabirleri kullanılmıştır. Bu tabirlerin ilki, daha çok Ebû Amr ed-Dânî'ye ait

el-Muknî' fi ma'rifeti mersûmi meşâhîfi ehli'l-emşâr adlı eser öncesindeki kaynaklarda görülmekte olup daha sonra "resm" kelimesi yaygınlık kazanmış, "hicâ" ise dar bir çerçevede kullanımını sürdürmüştür.

Hakkında çok sayıda çalışma yapılmış olan bu mushafın imlâ özellikleri genellikle elif, yâ ve "vâv"ın hazfedilerek yazıldığı yerler (يُخلف رسول الله، اسر بعبادى، يؤسا، ذك gibi), vâv, yâ ve elif ilâve edilerek yazılan kelimeler (بأعو، بنوا اسرائيل، من ما رزقناكم، ادي، اليل، الادي، من ما رزقناكم، ان ما رزقناكم، وان ما رزقناكم، ما ملكت الله، شجرت الزقوم، قرت عين كلمت ربك، لعنتت، همزينin çeşitli durumdaki yazımı, imlâsında mus-hafın ittifak halinde bulunduğu kelimeler, imlâsında mushafın ihtilâf ettiği kelimeler gibi başlıklar altında incelenmiştir.

II. (VIII.) yüzyıldan sonra hız kazanan dil çalışmalarındaki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ve lafız-okuyuş örtüşmesini esas alan imlâ ile Hz. Osman mushafının imlâsı arasındaki farklılık, çok geçmeden başta kıraat âlimleri ve dilciler olmak üzere âlimlerce tartışılmaya başlanmıştır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, İbn Kuteybe ve İbn Haldûn gibi âlimler, Hz. Osman'ın mushafında görülen ve imlâ kurallarına uymayan özel yazımları kâtiplerinin yazı konusundaki yetersizlikleriyle açıklamışlardır. Bu görüşleri Hz. Osman ve Hz.

Âişe'den gelen bazı rivayetlerle temellendirmeye çalışanlar olmuş, ancak bu rivayetler farklı disiplinlere mensup âlimler tarafından sened ve metin açısından eleştirilmiş, sahih olarak değerlendirilmeleri durumunda ise delâletlerinin neler olabileceği üzerinde durulmuştur (Ebû Abdullah es-Sayrafi, s. 127-130; Dâni, *el-Muknî'*, s. 115-122; İbnü'l-Cezerî, I, 458-459). İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî gibi, bu mushafındaki imlânın vahye dayalı (tevkîfî) olduğu görüşünden hareket ederek kural dışı örnekler için ilginç yorumlar getiren, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî gibi farklı yazımları tasavvufî bir yaklaşımla ele alan, onları birtakım sırlar ve hikmetlerle açıklamaya çalışan müellifler de olmuştur.

Konuyla ilgili olarak yapılan bir diğer izah da mushafın imlâsındaki farklılıkların o dönemin imlâ özelliğini yansıttığı şeklindedir. Buna göre o günün Arap yazısı bir taraftan kendisine kaynaklık eden eski yazıların bazı yazım özelliklerini, diğer taraftan kendine has imlâya geçiş sürecinde kazandığı farklı imlâ biçimlerini bünyesinde barındırmaktaydı ve bu durum tabii olarak mushaf imlâsına da yansımıştı. Hz. Osman mushafının özellikleri çerçevesinde zikredilen bir başka önemli husus da bu mushafın kendi aralarında bazı farklılıkların bulunmasıdır (bu farklılıklar için bk. İbn Ebû Dâvûd, s. 39-49; Dâni, *el-Muknî'*, s. 102-114). Bunun sebebi, Hz. Peygamber'den gelen sahih kıraatlerin tamamının bu mushafı yazımlara yansıtılmak istenmesi, ancak tek imlâ ile belirtilmesi mümkün olmayanların istinsah edilen mushafı dağıtılması şeklinde açıklanmıştır (Dâni, *el-Muknî'*, s. 115; Ebû Abdullah es-Sayrafi, s. 394). Ayrıca söz konusu mushafı nokta, hareke vb. unsurların bulunmaması da sahih isnadlarla Resûl-i Ekrem'e ulaşan farklı okuyuşlara imkân hazırlamıştır.

Hz. Osman mushafına dair söz konusu edilen bir diğer husus onların yedi harfin ne kadarını ihtiva ettiğidir. Bu sorunun cevabıyla ilgili tartışmalarda yedi harfin tamamını, yalnız birini veya sadece imlâlarının izin verdiği okuyuşları ihtiva ettiği şeklinde başlıca üç görüş ileri sürülmüştür. Konuya, yedi harf üzere okuma ruhsatını ifade eden hadisler ve kıraat ilmindeki örnekler açısından bakıldığında bu görüşlerden sonuncusunun daha isabetli olduğu söylemek mümkündür (bk. el-AHRUFÜ'S-SEB'A). Hz. Osman mushafı, bu yapılarıyla bir taraftan Kur'an'ın imlâsında

İbnü'l-Bewâb'ın reyhâni hatla yazdığı mushaftan iki sayfa (Dublin Chester Beatty Library, nr. 1431, vr. 241-242)

Küfî hattıyla cevlan derisi üzerine II-III. (VIII-IX.) yüzyılda yazılmış mushaftan Tevbe sûresinin ilk âyetleri (Ü Ktp., AY, nr. 6803)

birlik sağlarken diğer taraftan kıraat farklılıklarına belli bir sınırlama getirmiştir. Zira bu mushafklar sonrasında onların imlâsıyla örtüşüyor olmak bir kıraatin kabul edilebilirliğini belirleyen üç temel ölçütten birini teşkil etmiş, buna sahip olmayan okuyuşlar şâz sayılmıştır. Bu temel ölçütler İbnü'l-Cezerî tarafından, "Bir vechile de olsa Arapça'ya, takdire de olsa Osman mushafklarından birine uygun düşen ve sahih bir senede sahip bulunan okuyuşların reddi câiz değildir" şeklinde ifade edilmiştir (*en-Neşr*, I, 9). Ayrıca Hz. Osman'dan sonraki dönemlerde yazılan mushafkların, başından sonuna kadar onun mushafklarından biriyle örtüşmesinin zorunlu görülmediği, kısmen onlardan biriyle, kısmen diğerleriyle paralellik göstermesinin yeterli kabul edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim İmam Mâlik'in dedesine ait bir mushafın Şûrâ sûresine kadar Medine mushafı ile ve arkasından Basra ve Küfe mushafı ile örtüştüğü ifade edilmektedir (Dâ-nî, *el-Muknî*, s. 112). Yine Topkapı mushafının genelde Medine mushafı ile paralellik göstermesine karşılık üç yerde ondan ayrıldığı, bunların birinde Mekke, Küfe ve Basra mushaflarıyla, birer yerde de sadece Şam ve Mekke mushaflarıyla uyduğu belirtilmiştir (Altıkulaç, s. 71-72).

Özel Mushafklar. Kur'an metni Hz. Peygamber zamanında iki kapak arasına alınmamış olmakla birlikte Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahâbiler Kur'an'a ilişkin özel koleksiyonlar oluşturmaya başlamışlardı. Hz. Ali gibi bazı sahâbilerin de Resûlullah'ın vefatının hemen ardından bu tarz bir koleksiyon meydana getirdiği zikredilmişse de bunun yazılı bir metin oluşturma değil Kur'an'ın tamamının ezberlenmesi çalışması olduğu belirtilmiştir (İbn

Ebû Dâvûd, s. 10; Süyûtî, I, 182-183). İstinsah faaliyeti öncesinde bu koleksiyonlardan Übey b. Kâ'b mushafı Şam, İbn Mes'ûd mushafı Küfe, Mikdâd b. Esved mushafı Dımaşk, Ebû Mûsâ el-Eş'arî mushafı Basra bölgesinde yaygınlık kazanmıştır. Hz. Ebû Bekir dönemindeki derleme faaliyeti vahiy malzemesini bir araya toplamayı hedeflediği, dolayısıyla müslümanların başvurması için standart bir koleksiyon hazırlama amacı taşımadığından anılan bölgelerde Kur'an öğretimi ve yazımı bu kişisel mushafklar esas alınmak suretiyle sürdürülmüştür. Ancak bu özel koleksiyonlar arasındaki birtakım farklılıklar, İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde farklı mushafkların ve bu mushafkları esas alan okuyuşların yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur. Sahâbeden bazılarının uyarısı üzerine durumun müslüman toplumun birliğini bozma noktasına ulaştığını gören Halife Osman mushaf birliğini sağlamak amacıyla istinsah faaliyetine karar vermiştir. Bu maksatla kurduğu heyet, Hz. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasına alınan ve o sırada Resûl-i Ekrem'in zevcesi Hafsa'da bulunan sahifeler esas alınarak belli sayıda mushafın yazımını gerçekleştirmiştir. Bu mushaf nüshaları dönemin İslâm merkezlerine gönderilmiş, onlara uymayan özel koleksiyonların imha edilmesi istenmiştir.

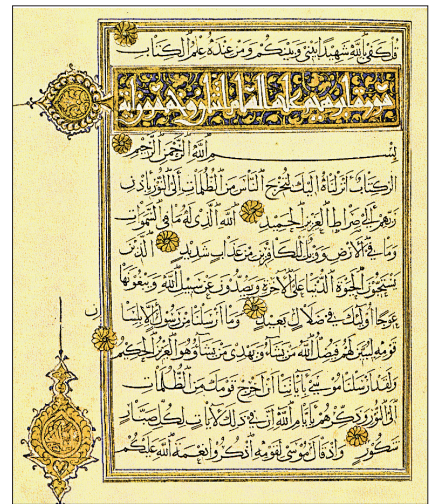
Hz. Osman, özel nüshaların imhasını başta Hz. Ali olmak üzere sahâbenin ileri gelenlerinin desteğini alarak gerçekleştirmiş, ancak özel koleksiyonu Küfe'de kabul görmüş olan İbn Mes'ûd ile Ammâr b. Yâsir halifenin bu kararına karşı çıkmıştır. Onların bu tutumu, istinsah faaliyetine değil kişisel mushafklarının imhasına ilişkin de olsa ashabın ileri gelenleri tarafından hoş görülmemiştir (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 155). Bununla birlikte özel koleksiyonlardan bazılarının daha sonraki dönemlere intikal ettiği, hatta bir kısmının günümüze kadar geldiği yönünde iddialar vardır. Nitekim özel mushafkların imhasından çok sonra Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî içlerinde İbn Mes'ûd, Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit'in kıraatlerinin yer aldığı üç mushaf gördüğünü söylemiştir (*Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebâni*, s. 47). Ayrıca Hz. Ali tarafından derlendiği veya yazıldığı belirtilen bir mushafın ileriki dönemlere intikal ettiğine ilişkin bilgiler kaynaklarda yer almaktadır (İbnü'n-Nedîm, s. 139). Hatta zamanımıza ulaşan bazı mushafklar Hz. Ali'ye nisbet edilmekte (Selâhaddin el-Müneccid, s. 62-63), meselâ İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'n-

de kayıtlı (nr. 458) mushafın son varakında onu Ali b. Ebû Tâlib'in yazdığına dair bir ibare yer almaktadır.

Bazı özel koleksiyonlarla Hz. Osman mushafkları arasında farklılıkların bulunduğu, ayrıca Übey b. Kâ'b mushafında Kunut dualarına yer verildiği, İbn Mes'ûd mushafında Fâtiha sûresiyle Felak ve Nâs sûrelerinin yazılı olmadığı rivayet edilmiştir (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 318), sûrelerin tertibinin değişik olduğu belirtilmiştir (İbnü'n-Nedîm, s. 128-139; Süyûtî, I, 201-203). Bu tür farklılıkların, özel mushaf sahiplerinin mushafklarını Hz. Peygamber'in getirdiği yedi harf ruhsatına dayalı olarak kendi kıraatlerine uygun şekilde yazmalarından, Fâtiha sûresi gibi her gün namazda tekrarlanan bir metnin yazılmasına gerek görülmemesinden ve kayıt altına alınması gereği duyulan bazı duaların bu özel nüshalara not edilmesinden ve ayrıca sûrelerin tertibiyle ilgili farklı ihtihadlardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Sonraki Dönem. Hz. Osman sonrası mushaf yazımlarında onun mushafklarının imlâsına uyulup uyulmayacağı ve yazıda meydana gelecek gelişmelerin mushaf yazısına yansıtılıp yansıtılmayacağı konusu tartışılmışsa da pratikte genel olarak resm-i Osmânî'ye bağlı kalmıştır. Bununla birlikte mushaf metnini okumayı kolaylaştırıcı tedbirler de gündeme gelmişti, zira fetihlerin ardından Arap olmayan unsurların müslüman olması Kur'an'ı okuma zorluğunu beraberinde getirmiş-

Yâkût el-Müstâ'simî'nin reyhanî hatla yazdığı mushaftan bir sayfa (Müze-i İrân-ı Bâstân, nr. 4277, vr. 54)

ti. Bu çerçevede ilk olarak Ebû'l-Esed ed-Düelî tarafından harflerin hareketlerini belirtmek üzere noktalar konulmuş, bir sonraki aşamada ise bu işaret, Nasr b. Âsım ile İbn Ya'mer tarafından şekil benzerliğine sahip harflerin ayırımı için kullanılmıştır. Ancak aynı işaretin iki ayrı fonksiyon için kullanılması karışıklığa yol açtığından Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin, seslileri med harflerinin minyatürleriyle belirtme şeklindeki uygulaması yaygınlık kazanmıştır. Daha sonra sükûn, şedde vb. işaretler tesbit edilmiş, Kur'an âyetlerinin beşerli ve onarlı gruplar halinde taksimini ifade eden tahmîs ve ta'sîrlerle sûre ve âyetleri ayırıcı işaretler geliştirilmiştir. Zamanla şekil benzerliği olan sessizlerden noktasız olanların belirtilmesi için de özel işaretler kullanılmıştır (İbn Dürüstevyeh, s. 94-95). Nitekim benzerleri noktalı olan dâl, râ, sîn, sâd, tâ ve ayn harfleri bu şekilde gösterilmiş, fakat zamanla bu sistem terk edilmiştir.

Okumayı kolaylaştıran bu uygulamalar yapılırken harflerin noktaları hariç işaret ve simgelerin tamamı için farklı renkte mürekkep kullanılmış, I. (VII.) yüzyılın sonları veya II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren bilhassa Kûfî hatla yazılan mushafalarda meselâ Medine'de seslileri gösteren noktalar ayrıca teşdîd ve tahfîf işaretleri kırmızıyla, hemzeye delâlet eden noktalar sarıyla gösterilmiştir. Irak bölgesinde hemzeler için de kırmızı renk kullanılmıştır. Bunun sebebi ana metinle işaretlerin birbirine karışmasını önlemektir (Dâni, *el-Muḥkem*, s. 19-20). Ancak daha sonraki devirlerde her bir fonetik özellik için ayrı bir işaretin kullanılması karışma ihtimalini ortadan kaldırdığından bu işaretlerin mushaf metniyle aynı renkten olmasında sakınca görülmemiştir (Kalkaşendî, III, 160 vd.). Bu arada yazıda yer aldığı halde telaffuz edilmeyen harfler, fer'î medler, vasıl hemzesi ve tenvin için de özel işaretler geliştirilmiştir. Bir taraftan yaklaşık bir asırlık zaman dilimini kapsayan bu çalışmalar yapılırken diğer taraftan mushaf lar üzerine çeşitli unsurlar ilâve etmenin doğru olup olmadığı tartışılmış, mushaf ların Kur'ânî olmayan şeylerden arındırılmasının gerektiğini belirten sahâbe ve tâbiine ait açıklamaların etkisiyle bu tür uygulamalar bazı âlimlerce hoş görülmemiştir.

Diğer bir husus da bu işaretlerin kullanımında bölgeler arasında farklılıkların bulunmasıdır. Meselâ Mağrib bölgesinde hem şekil benzerliği bulunan sessizlerin ayırımında hem seslilerin belirtilmesinde nok-

ta kullanılmış, sesliler için özel işaretlere yer verilmiştir. Bir diğer farklılık ise nokta ve işaretin harfin neresine ve hangi sayıda konacağına ilişkindir. Söz konusu noktalama işaretlerinin daha önceki dönemde de Arap yazısında mevcut olduğu, fakat kıraat farklılıklarını yansıtmak için kullanılmadığı ortadan kaldırmamak için kullanılmadığı yönündeki açıklamalar dikkat çekicidir. Dâni ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimler tarafından yapılan bu açıklamalar, İslâm'ın ilk yıllarına ait bazı kitâbelerde bu tarz işaretlerin kullanılmış olduğunu söyleyen bazı çağdaş araştırmacılar tarafından da kaydedilmektedir.

Mushaf larla ilgili bir başka uygulama da bunların iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz ve onlu bölümlere ayrılması, her bir bölümün nerede başlayıp nerede bittiğinin, mushaf ın tamamının veya bölümlerinin harf ve kelime sayısının ne kadar olduğunun tesbit edilmesidir (İbn Ebû Dâvûd, s. 118-122). Bu konuya ilişkin belli bir literatür oluşmuştur (İbnü'n-Nedîm, s. 177). Bunların müelliflerinin Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ebû Bekir b. Ayyâş ve Ebû Ömer ed-Dürî gibi kıraat imam ve râvileri olduğu dikkate alındığında bu işin çok erken bir dönemde başladığı anlaşılır. En yaygın bölümlenme mushaf ın otuza bölünmesi şeklinde olmuştur ki bunlardan her birine "cüz" denmiştir. Bu bölümlenmenin kabul görmesinin ve günümüzde de hemen bütün İslâm dünyasında uygulanmasının Kur'an'ın otuz günde hatmedilmesi arzusundan kaynaklandığı, özellikle ramazan aylarında indirilen hatimler ve hatimle kıldırılan teravih namazları için bunun önemli görüldüğü anlaşılmaktadır. Cüzler de beşerli sayfalar halinde dört bölüme ayrılarak bunlardan her biri için "hizb" tabiri kullanılmış, Osmanlı döneminde yazımı ve basımı gerçekleştirilen mushaf lar da bu hizbleri belirtmek amacıyla özel işaretler konmuştur. Tilâvet sırasında mâna açısından vakfetmenin gerekli veya isabetsiz olduğu yerleri belirtmek üzere de لا، م، ق، ع، ط، ص، ز، ج gibi işaretler konmuş, bu işaretlere, vakıf ve ibtidâ konusuna ilişkin kaideleri vazeden Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'ye nisbetle "secâvend" denmiştir. Harekesiz vav ile yazıldığı halde med yapılmayan bazı kelimelerin altına küçük harflerle قصر kelimesi yazılmış, sekte, teshîl, imâle ve işmam ile okunması gereken kelimelerin altına da "سكتة"، "تسهيل"، "امالة" ve "اشمام" kelimeleri konulmuştur. Ancak bu işaretlerin kullanılmasında ülkeler göre farklılıkların bulunduğu görülmekte olup Tür-

Ahmed Şemseddin Karahisârî'nin muhakkak, sülûs, nesih hatla yazdığı mushaf tan bir sayfa (TSMK, Hürka-i Saâdet, nr. 5, vr. 7^a)

kiye'de basılan mushaf lar da özellikle vakıf işaretleri ayrıntılı biçimde uygulanırken Mısır'da basılanlarda vakıf yerleri için daha az sayıda rumuz kullanılmış, diğerleri için de değişik işaretler tercih edilmiştir. 1984 yılından bu yana Medine'de basımı sürdürülen mushaf lar da rumuz çeşitlemesi açısından Mısır uygulamasının benimsendiği görülmekteyse de vakıf yerleri için daha az sayıda rumuz kullanılmıştır. Secde yerlerine işaret için değişik uygulamalar yapılmaktadır (bk. TİLÂVET SECDESİ).

Bir taraftan Kur'an'ın okunuşunu kolaylaştıran çalışmalar sürdürülürken diğer taraftan müslüman toplumun mushaf ihtiyacının karşılanması ve mevcut mushaf ların kontrolü işi de ele alınmıştır. Bazı devlet adamları mushaf lar yazdırarak belli başlı merkezlere göndermiştir (İbn Şebbe, I, 7-8; Makrîzî, II, 254; Semhûdî, I, 481). Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin Âsım el-Cahderî, Nâciye b. Rumh ve Ali b. Esmâ'i mushaf ları incelemekle görevlendirdiği ve Hz. Osman'ın mushaf larına uymayan nüshaları imha etmeleri hususunda onlara emir verdiği bilinmektedir (İbn Kuteybe, s. 37).

Son zamanlarda "tevâfuklu Kur'ân" adı altında, الله lafzı ile esmâ-i hüsnâdan olan

“الرحمن ، الرب ” ve lâfza-i celâlin yerini tutan “هو” zamiri yukarıdan aşağıya doğru bir veya daha fazla sütun halinde aynı hizaya gelecek şekilde yazdırılan mushaflar tartışma konusu olmuştur. Bu tertibi benimseyenlere göre Kur’an’ın hattı da mücizevî bir niteliğe sahiptir. İslâm’ın ilk asrından itibaren mushaf yazımında Hz. Osman mushaflarının imlâsına uyulması âlimlerin çoğunluğunun görüşü olduğu gibi bu mushaflardaki hattın tevkîfi olmadığı anlayışı da yine cumhurun ortak kanaatini teşkil etmiştir. Bugün elde bulunan mushafların sayfa düzeni ve her bir sayfanın içerdiği satır sayısı ilk yüzyılların mushaflarından çok farklı olup sonraları şekillendirilmiştir. Buna göre tevâfuk diye ileri sürülen şey mücizevî bir sonuç değil hattatın bir eseridir. Tevâfuk iddiasıyla ilk defa basılan mushaf nüshalarının (İstanbul 1974; Berlin 1395 [1975]) incelenmesinde söz konusu kelimelerin aynı hizaya getirilebilmesi için yapılan zorlamalar ve yazı istifindeki bozulmalar dikkati çekmektedir. Nitekim bu mushaf nüshalarının mühürlenmesi talebi, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetkili kurulları tarafından reddedilmiştir. Benzer bir düzenleme ile, fakat tevâfuk iddiası olmaksızın iki mushafın daha basıldığı tesbit edilmiştir. Bunların birinde yukarıda geçen üç isimle “hüve” zamiri esas alınıp kısmen aynı hizaya getirilmiş, bunun yanında sayfaların bütün satırları elif harfiyle başlamıştır (Farsça tercümesiyle birlikte, Kum 1382). Diğerinde ise Allah, rab ve “gerçek mâbud” mânasında kullanılan ilâh kelimeleri kırmızı olarak basılmıştır (Sabrî Muhammed Mûsâ – Muhammed Fâyiz Kâmil, *Tefsiru Esâsü'l-beğân*, Dimaşk 1423/2003, mushaf kısmı).

Matbaanın icadından sonra Avrupa’da ilk mushaf basımı Venedik’te 1530 yılında gerçekleştirilmiş, ancak bu baskının nüshaları Papa VII. Clement tarafından toplatılarak yakılmıştır. Paris’te Latince tercümesiyle birlikte Kur’an’ın ilk baskısı 1543’te, Hamburg’da 1694’te, Hindistan’ın Laken şehrinde 1850’de, Hz. Osman mushaflarındaki imlâ esas alınarak Mısır Bulak Matbaası’nda 1281 (1864) yılında yapılmış, Türk dünyasında Kazan’da 1801’de, Hâfız Osman hattı esas alınarak İstanbul’da 1288’de (1871) gerçekleştirilebilmiştir (Gündüz, XII [1978], s. 335-350). Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı Mushafları İnceleme Kurulu basılmak istenen mushafları inceleyerek uygun bulunanlara basım iznini vermekte, diğer müslüman ülkelerde de buna benzer kurumlar bulunmaktadır.

Mushafın alınıp satılması, yazımı karşılığında ücret alınması, takas edilmesi, rehin ve miras olarak bırakılması, abdestsiz, cünüp ve hayızlı kimse ile müşrikin ona dokunması, yere konması ve yakılmasının hükmü, ayrıca namazda okunmasının mushaf tertibine göre olması gibi konular mushaf etrafında oluşan fikhî meselelerin başlıcalarıdır (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 389-391, 400-401; İbn Ebû Dâvûd, s. 157-161; Süyûtî, I, 328-329, 341; ayrıca bk. KUR’AN [Kur’an’la İlgili Fikhî Hükümler]). Saygı gereği mushaf için ayağa kalkılması, öpülmesi, koku sürülmesi, yüksekçe bir yere konması, altın ve gümüşle süslenmesi, mushaf çalan kimsenin durumu, mushafa yemin edilmesi gibi konular da kaynaklarda ele alınmıştır (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 396; Süyûtî, II, 1186-1187). Bunun yanında mushaf yazma âdâbı üzerinde de durulmuş ve yazının güzel, harflerin okunaklı olması müstehap görülmüştür. Harflerin ince tutulması hoş karşılanmamış, bu şekilde yazılmış bir mushafın sahibinin Hz. Ömer tarafından cezalandırıldığı belirtilmiştir. Yine küçük ebatta mushaf yazılması da hoş görülmemiştir (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 398-399).

Günümüze Ulaşan En Eski Mushaf Nüshaları. Hz. Osman mushaflarından herhangi birinin zamanımıza ulaştığına dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte bunlardan olduğu iddia edilen, aslında onlardan istinsah edilmiş olmaları muhtemel bulunan bazı mushaflar bugün mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: 1. Taşkent

Mağribî hatla yazılmış mushaftan bir sayfa (TSMK, Yeni Yazmalar, nr. 748, vr. 40*)

nüshası. Halen Taşkent Eski Eserler Müzesi’nde muhafaza edilen, 68 x 53 cm. ebadındaki mushaf kûfî hatla yazılmış olup Kur’an’ın üçte birini ihtiva eden 353 varaktan ibarettir. Petersburg Genel Kütüphanesi’nde bulunduğu dönemde mushafın elli nüsha olarak tıpkıbasımı yapılmış (1905), ancak baskı öncesinde Rus şarkiyatçısı S. Pissareff tarafından orijinal nüshada okunamayan yerler üzerinden mürekkeple geçilmesi sırasında bazı hatalar meydana gelmiştir (Altıkulaç, s. 4, 59, 63). I. (VII.) yüzyılın sonları veya II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen bu nüsha Muhammed Hamîdullah tarafından neşredilmiştir (Philadelphia 1401/1981). 2. Topkapı nüshası. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde kayıtlı olan (nr. 44/32) mushafın iç kapağındaki tanıtım yazısında 1226 (1811) yılında Kahire Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından II. Mahmud’a hediye olarak gönderildiği ve bizzat Hz. Osman tarafından yazıldığı belirtilmiştir. 46 x 32 cm. ebadındaki mushaf 408 varaktan meydana gelmekte olup Mâide ve İsrâ sûrelerine rastlayan iki yaprağı noksanıdır. I. (VII.) yüzyılın sonlarında veya II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen mushaf, Hz. Osman’ın mushaflarındaki imlâyaya uygun olduğu görüşüyle, Medine’de basımı sürdürülen mushafla aralarındaki imlâ farklılıkları gösterilerek ve orijinal metnin yanı sıra onun imlâsına uygun şekilde yazılarak Tayyar Altıkulaç tarafından neşre hazırlanmıştır (bk. bibl.). 3. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi nüshası. İstanbul’da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nde muhafaza edilen (nr. 457), Selâhaddin el-Müneccid’in “gördüğümüz mushafların en eskisi” diye niteliği mushafın (*Dirâsât*, s. 55) neşre hazırlanması için Tayyar Altıkulaç’ın çalışmaları sürdürüldüğü belirtilmektedir (Altıkulaç, s. 5). 4. Meşhed-i Hüseyin nüshası. Kahire’de el-Meşhedü’l-Hüseyin’de bulunan bu mushafın da Hz. Osman mushaflarından biri olduğuna inanılmıştır (Lebîb es-Saîd, XLVI/ 7 [1974], s. 751-759). Ancak bunun doğru olmadığı, Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervân (ö. 86/705) tarafından yazdırılmış olabileceği söylenmiştir. Bu görüşü doğrulayacak hususlar arasında cer harfi olan “علي”nin nüshada “علا” şeklinde elifle yazılmış olması zikredilmiştir. Hz. Osman mushaflarında bu kelimenin yâ ile yazıldığı bilinmektedir (Altıkulaç, s. 21, 75; Dâni, *el-Mukni*, s. 65; Selâhaddin el-Müneccid, s. 53). 5. Bibliothèque Nationale nüshası (nr. Arabe, 328/a). I. (VII.) yüzyıla ait olduğu tahmin edi-

len ve günümüze elli altı varaklı ulaşan nüsha F. Deroche ve S. N. Nosedra tarafından neşredilmiştir (Lesa 1998). 6. British Library nüshası (nr. 2165). Yine I. (VII.) yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilen bu eksik mushaf nüshasının korunabilmiş sûre ve âyetleri şunlardır: A'râf sûresi 42. âyetle Tevbe sûresi 95. âyet arası, Yûnus sûresi 9. âyetle Zümer sûresi 47. âyet arası, Mü'min sûresi 61. âyetle Zuhuruf sûresi 71. âyet arası. 121 varaklık mushafın British Library tarafından 1-61. varaklarının tıpkibasımı yapılmış (London 2001), diğer varaklarının da basılacağı bildirilmiştir (Altıkulaç, s. 58). 7. Derleme Nüsha. Aynı mushaf nüshasının parçaları olduğu görüşüyle St. Petersburg, Katta-Langar, Buhara ve Taşkent'teki muhtelif kütüphanelerde mevcut varakların fotoğraflarının bir araya getirilmesi suretiyle meydana getirilmiş bir nüsha olup bu haliyle Kur'ân-ı Kerim'in yaklaşık yarısını ihtiva etmektedir (St. Petersburg 2004). Hz. Osman'ın mushaflarından biri olmadığına şüphe bulunmayan ve diğer varaklarının da zamanla bulunabileceği ihtimalinden söz edilen nüshanın, VIII. asrın son çeyreğine (hicrî asrın 2. yarısına) ait olduğu tahmin edilmiştir (bk. Efim Rezvan, I, 66-70).

Literatür. Mushafıla ilgili geniş literatürün içinde Hz. Osman mushaflarının özelliklerini ve aralarındaki farkları ele alan eserler başta gelmektedir. Bu hususta nakledilen ilk bilgiler Ebû'd-Derdâ'ya kadar uzandığına göre (Ebû Abdullah es-Sayrafi, s. 389) buna yönelik çalışmalar istinsah faaliyetinin hemen arkasından başlamış olmalıdır. Ancak bu eserlerden günümüze sadece İbn Ebû Dâvûd'un *Kitâbü'l-Meşâhif*'i ulaşmıştır (bk. bibl.; diğerleri için bk. İbnü'n-Nedîm, s. 161, 174, 265). Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*'da, Sayrafi *Nüketü'l-İntişâr*'da, Dâni *el-Muḫni'*'de konuyu müstakim başlıklar altında inceleyen müelliflerden bazılarıdır (bk. bibl.).

Mushafların imlâsına ilişkin olarak ilk dönemlerde bazı eserler kaleme alınmışsa da (İbnü'n-Nedîm, s. 176, 264) bunların günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır. Sonraki teliflerden Ebû'l-Abbas el-Mehdevî'nin *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*'ı (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, *Mecelletü Ma'hedi'l-maḫḫûḫâti'l-Arabiyye* içinde, Rebîülâhir 1393 / Mayıs 1973, XIX/1, s. 53-141), İbn Muâz el-Cühenî'nin *el-Bedî' fi ma'rifeti mâ rûsime fi muşafati 'Osman*'ı (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraççioğlu, nr.

178), Ebû Amr ed-Dâni'nin *el-Muḫni' fi ma'rifeti mersûmi meşâhifi ehli'l-emşâr*'ı (bk. bibl.), Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh'in *Muḫtaşaru't-Tebyin li-hicâ'i't-tenzil*'i (nşr. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl, Medine 1423/2002), İbn Vesîk'in *el-Câmi' li-mâ yuḫtâcü ileyhi min resmî'l-muşaf*'ı (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed, Bağdad 1408/1988) zamanımıza ulaşanların başlıcalarıdır. Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân fi (hükmi) resmi (ahruḫi)'l-Kur'ân* adlı eseri de burada zikredilmelidir (Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 28/3). İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî, *'Uvnânu'd-delîl min mersûmi ḥaḫḫi't-tenzil* adlı eserinde (nşr. Hind Şelebî, Beyrut 1990) konuyu Hz. Osman'ın mushaflarındaki imlânın tevkiifi olduğu görüşünden hareketle ele almış, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî, *el-İbriz min kelâmi seyyidi 'Abdil'aziz*'inde (baskı yeri ve tarihi yok [Mek-tebetü'ş-şabiyye]) yine tevkif anlayışıyla söz konusu mushaflardaki özel yazımları tasavvufî yorumlarla açıklamaya çalışmıştır. Yine mushaflara nokta ve hareke konmasının usulüne dair ilk dönemlerde bazı

eserlerin yazıldığı biliniyorsa da (İbnü'n-Nedîm, s. 171; Dâni, *el-Muḫkem*, s. 9) bunlar hakkında bilgi yoktur. İbnü's-Serrâc el-Bağdâdî'nin *eş-Şekl ve'n-naḫḫ* adlı eseri yanında bugüne ulaşan en kapsamlı çalışma Dâni'nin *el-Muḫkem fi naḫḫi'l-meşâhif*'i olup (bk. bibl.) müellifin daha küçük hacimli *Kitâbü'n-Naḫḫ ve'ş-şekl*'i ise *el-Muḫni'* adlı eseriyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1932). Dâni'den sonra diğer çalışmalar arasında Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *'Umdetü'l-beyân fi'r-resm (ve'z-zabt)* adlı manzum eseri zikredilebilir (*el-Fihrisü'ş-şâmil*, s. 41). Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülcelil et-Tenesî, Harrâz'ın anılan eserini *eḫ-ḫarrâz fi şerhi zabti'l-Harrâz* adıyla şerhetmiştir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm da *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*'ında (s. 239-246) mushaflarda noktalama vb. işaretlerin uygulanması ve mushaf etrafında oluşan bazı fikhî meselelere dair tâbiîn âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir.

Kadim mushaf nüshaları konusu çağdaş araştırmalarda da ele alınmıştır. Müsâ Cârullah *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-meşâ-*

Abdullah Ergun'un muhakkak hatla yazdığı mushafın ser levhası (TSMK, Revan Köşkü, nr. 69)

Mesrik küfisi ile yazılmış mushaftan bir sayfa (Meşhed Küttüphanesi, nr. 84, vr. 27*)

hiif (Petersburg 1905) ve *Taṣḥiḥ-i Resm-i Haṭṭ-ı Kurʾân* (Kazan 1909), İsmâil Mahdûm *Târîhu'l-muşhafî'l-ʿOsmânî fî Taşkand* (Taşkent 1391/1971), Selâhaddin el-Müneccid *Dirâsât fi târihi'l-ḥaṭṭi'l-ʿArabî* (Beirut 1972), Gânim Kaddûrî Hamed, *Resmü'l-muşhaf* (Bağdad 1402/1982), Sâlih Muhammed er-Reşid, *el-Müthaf fi aḥkâmî'l-muşhaf* (Beirut 1424/2003), Mustafa Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özellikleri* (Bakı 2004), Tayyar Altıkulaç, *Hız Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif* (bk. bibl.), Theodor Nöldeke, *Über den Ursprung des Qorans* (Leipzig 1919) ve *Kur'an Tarihi* (Friedrich Schwally ile birlikte, trc. Muammer Sencer, baskı yeri yok, 1970), Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qurʾân: The Old Codices* (Leiden 1937), J. Charles Adams, "Qur'an: The Text and Its History", (*ER*, XII, 156-176), Adolf Grohmann, "The Problem of Dating Early Qurʾans" (*Isl.*, XXXIII/3 [1958], s. 213-231) adlı kitap ve makaleleriyle konu üzerinde çalışmalar yapan müelliflerden bazılarıdır. Mehmet Emin Maşalı *Resmü'l-Mushaf ve Tarihsel Değeri* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (2003, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "şhf" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Muʿcem*, "şhf" md.; *Hız Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif*: Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası (inceleme ve neşir Tayyar Altıkulaç), baskıda (IR-CICA), inceleme bölümü: s. 4, 5, 21, 58-59, 63,

75; *Müsned*, I, 202-203; Ahmed b. Hanbel, *Fezâʾilü'l-ş-şahâbe* (nşr. Vasiyyullah Muhammed Abbas), Beyrut 1403/1983, I, 501; Buhârî, "Fezâʾilü'l-Kurʾân", 3, 5; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meʿâni'l-Kurʾân* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî - M. Ali en-Neccâr), Beyrut 1980, I, 439; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâʾilü'l-Kurʾân* (nşr. Vehbî Süleyman Gävecî), Beyrut 1411/1991, s. 155, 237-246, 318, 389-391, 396, 398-399, 400-401; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 363; III, 74; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 388; II, 375; III, 539; IV, 492; V, 604; VI, 512; VII, 263; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere*, I, 7-8; III, 1002; İbn Kuteybe, *Teʾvilü müşkili'l-Kurʾân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1373/1954, s. 37, 40-41; Ya'kübi, *Târîh*, II, 170; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Sidki Cemil el-Attâr), Beyrut 1415/1995, XXX, 68, 333; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meşâhif* (nşr. A. Jeffery), Kahire 1355/1936, s. 10, 19, 34, 37, 39-49, 50, 118-130, 134-135, 157-161; İbn Dürüstevayh, *Kitâbü'l-Küttâb* (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâi - Abdülhüseyn Fetlî), Küveyt 1397/1977, s. 94-102; Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebir* (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 221; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Şüveymî), s. 128-139, 161, 171-177, 264, 265; Ebû Abdullah es-Sayrafî, *Nuketü'l-İntişâr İnaqli'l-Kurʾân li'l-İmâm el-Bâküllânî* (nşr. M. Zağlûl Selâm), İskenderiye, ts. (Münşetü'l-maârif), s. 127-130, 389, 394; *Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî* (*Mukaddimetân fi ʿulûmi'l-Kurʾân* içinde, nşr. A. Jeffery), Kahire 1954, s. 47; Dâni, *el-Mukniʿ* (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dimaşk 1359/1940, s. 2, 5, 9-10, 65, 102-122; a.mlf., *el-Muhkem fi naḫṭi'l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1407/1986, s. 9, 11, 17, 19-24; Beyhakî, *Şuʿabü'l-îmân* (nşr. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1410/1990, II, 407; Alemüddin es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurʾân ve kemâlü'l-ikrâʾ* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Mekke 1408/1987, I, 124-187; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürsîdü'l-veciz* (nşr. Tayyar Altıkulaç), Ankara 1406/1986, s. 64; Kurtubî, *el-Câmiʿ*, XI, 86; Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Bekir el-Endelüsî, *et-Temhid ve'l-beyân fi maḫṭeli'l-ş-şehîd ʿOsmân* (nşr. Mahmûd Yûsuf Zâyid), Devha 1405/1985, s. 142; Zehebî, *Mizânü'l-ʿitidâl*, IV, 530; İbn Battûta, *Tuḫfetü'n-nüzzâr*, I, 207-208; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 250, 378 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 378-379; Kalkaşendî, *Şubhu'l-aʿşâ*, III, 160 vd.; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9, 19 vd., 458-459; Makrîzî, *el-Hiṭâṭ*, II, 254, III, 201; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VII, 664-665; Semhûdî, *Vefâʾü'l-vefâ bi-aḥbâri dâri'l-Muştafa*, Kahire 1326, I, 481-483; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 164, 182-184, 201-203, 328-329, 341; II, 1186-1187; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qurʾân*, Kahire 1937, s. 193; Th. Nöldeke - Fr. Schwally, *Kurʾân Tarihi* (trc. Muammer Sencer), İstanbul 1970, s. 32; Salâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fi târihi'l-ḥaṭṭi'l-ʿArabî minzû bidâyetih ilâ nihâyetih* (nşr. İbnü'l-Ümevî), Beyrut 1972, s. 53, 55, 62-63; *el-Fihrisü'l-ş-şâmil: Resmü'l-meşâhif*, Amman 1406/1986, s. 41; Efim Rezan, *The Qurʾân of ʿUthmân* (St. Petersburg, Katta-Langar, Bukhara, Tashkent), St. Petersburg 2004, I, 17-59, 66-70, 124-129; Lebîb es-Saîd, "Dirâse ʿan muşafî ʿOsmân el-müde" bi'l-Mescidi'l-Hüseynî bi'l-Kâhire", *ME*, XLVI/7 (1974), s. 751-759; Mahmud Gündüz, "Matbaanın Tarihiçesi ve İlk Kurʾân-ı Kerim Basmaları", *VD*, XII (1978), s. 335-350; A. J. Wensinck, "Mushaf", *İA*, VIII, 677.

MEHMET EMİN MAŞALI

Şah Mahmûd en-Nisâbü'rî'nin ta'lik hatla yazdığı mushaftan bir sayfa (TSMK, Hırka-ı Saâdet, nr. 25, vr. 355*)

□ HAT. Kurʾân-ı Kerîm, Asr-ı saâdet'ten günümüze kadar büyük bir titizlikle yazılmış, ezberlenmiş, okunmuş ve bu yollarla korunmuştur. Yüzyıllar içinde âlimler, Kurʾân'ı daha rahat ve doğru okumayı sağlayacak imlâ kurallarını ve güzel yazma usullerini geliştirirken kâtipler de mushaf hatlarının estetik değer kazanması yolunda sanat güçlerini ortaya koymuş, bu arada müslümanların sanat zevklerini de tatmin etmeye çalışmıştır. Emevîler devrinde yazılı kültüre geçişle beraber mushaf kitâbeti etrafında hat, tezhip, cilt ve bunlara bağlı dallar zengin kitap sanatlarını oluşturmuş, zamanla bu sahada şaheserler ortaya konmuştur. Kurʾân'da, bu ilâhî kelâmın temiz sayfalarına değerli kâtipler tarafından yazılıp korunduğuna işaret eden beyanlar vardır (el-Vâkîa 56/77-78; Abese 80/11-16; el-Beyyine 98/2-3). Hicretten önceki dönemde itibaren Kurʾân metninin Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına dair nakiller kaynaklarda yer almaktadır (bk. KURʾÂN [Tarihi]).

İslâm'ın doğuşu sırasında bitişik Naba-tî yazıdan kaynaklanan, Enbârî ve Hirî safhalarından sonra Dûmetülcendel yoluyla Hicaz bölgesine geçen biri basit yuvarlak